

Ongelijk, stinkend en rijk

Grafzerken in de Walburgiskerk

Sinds Karel de Grote in het jaar 785 de 'heidense gewoonte' van lijkverbranding verbood en het begraven verplicht werd, begroef men in onze streken de doden binnen de gemeenschap, op gewijde begraafplaatsen, meestal naast parochiale kerken. Dat was in Zutphen niet anders. Vanaf de 11^e eeuw in en rond de Walburgiskerk en vanaf 1300 bij de Nieuwstadskerk. Daarnaast werd er ook begraven bij de kloosters zoals de Broederenkerk, Isendoornklooster, Heer Hendrikshuis en Agnietenklooster. Daar werden eerst alleen kloosterlingen begraven, maar later ook voorname inwoners die hun zielenheil beter gewaarborgd vonden op die locatie. Dat gaf soms de nodige onenigheid tussen de deken van de Walburgiskerk en de abten van de kloosters. De inhoud van deze bijdrage is niet alleen gebaseerd op bronnen uit Zutphen, maar ook op bevindingen bij onder andere de Grote Kerk te Alkmaar en de St. Jan in Den Bosch. De stijlontwikkeling van zerken en de rol van de reformatie, blijken een algemeen voorkomend beeld te vertonen.

e overgrote meerderheid van de bevolking van Zutphen kreeg na hun overlijden een plaats op het kerkhof aan de noordoostzijde van de Walburgiskerk. Het

kerkhof telde bijna 700 genummerde graven. Wanneer daar overbevolking dreigde, werden beenderen opgegraven en bijgezet in het knekelhuisje dat aan de zuidkant van de kerk stond. In 1566 kreeg 'Johan de dootgraver' opdracht om het huisje leeg te maken en de beenderen naar een hol gedeelte van de stadsmuur te brengen.

Het begraven in en rond de kerk duurde tot 1829, toen werd begraven binnen de stad bij Koninklijk Besluit verboden. Omdat de nieuwe begraafplaats buiten de stad nog niet gereed was werd er nog veel dispensatie gegeven. De jongst gedateerde steen in de kerk is uit 1825. Tot ongeveer 1840 werden overledenen nog wel in de 26 aanwezige familiekersen van de Walburgiskerk bijgezet.

Het begraven in en rond de Walburgiskerk is redelijk goed gedocumenteerd. Er is een gravenkaart uit 1681, er zijn registers vanaf de 18^e eeuw

en er is een inventarisatie uit 1934 van alle toen aanwezige zerken door *Muschart*.¹ Daarnaast geven de archieven van de kerkmeesters vanaf de 16^e eeuw een interessant en vaak gedetailleerd kijkje achter de schermen.

Begraven in de kerk

Met de bouw van de eerste kerken ontstond ook de behoefte om daarin te begraven. In eerste instantie ging het om geestelijken die aan de kerk verbonden waren geweest. De oudste zerken zijn daarom priesterzerken, vaak voorzien van een kelk, hét symbool van de priesterlijke waardigheid. De oudste zerk waarop een jaartal is vermeld, is die van vicaris Johan Miert uit 1416. Nu zijn er nog ca. 20 priesterzerken te vinden in de kerk.

Vanaf begin 16e eeuw eisten ook voorname burgers hun plek op. De stedelijke elite ondersteunde de kerk financieel bij verbouwingen, uitbreiding of door het stichten van een altaar. Door deze schenkingen kreeg de kerk verplichtingen aan zijn weldoeners. Zij konden uiteindelijk ook een eigen graf kopen en zo de eigen naam, status en die van de familie vastleggen

Louis Peeters

is actief als stadsgids, en als gids in de Walburgiskerk en de Librije. Hij heeft tijdens de coronatijd de ruim 250 grafzerken en 26 grafkelders in de Walburgiskerk in Zutphen geïnventariseerd, gedocumenteerd en gefotografeerd.

Deze zerk van vicaris Broekin(?) die in 1550 overleed, ligt in de kooromgang. Op de hoeken zogenaamde vierpassen, figuren die gevormd worden door vier elkaar overlappende cirkels. In het midden een driepas met heel vaag zichtbaar een kelk.

en zich op deze wijze verzekeren van een prettig hiernamaals.

De gravenkaart van de kerk uit 1681 toont meer dan 400 graven. Volgens de inventarisatie van Muschart uit 1934 lagen er toen nog 245 zerken in de kerk. Dat getal is nog steeds actueel. Een relatief klein aantal omdat er van de 11e tot de 19e eeuw, volgens het register, meer dan duizend mensen in de kerk begraven moeten zijn. Vermoedelijk zijn onder één grafzerk meerdere mensen begraven, maar ze werden lang niet altijd op de zerk vermeld. Ook werden stenen hergebruikt voor nieuwe bewoners. Het graf werd geruimd en de namen op de steen weggehakt. Lang niet iedereen die in de kerk werd begraven, heeft een zerk of een andere tastbare herinnering achtergelaten. Dat geldt in het bijzonder voor de personen die in een van de 26 grafkelders in de kerk werden bijgezet. Voor velen was het voldoende dat men in een gewijde ruimte en 'op stand' bij de familie ter aarde werd besteld.

Rijke stinkerds

Uit de rekeningen van de kerkmeesters vormt zich het beeld dat de kerkvloer tot in de 19^e eeuw zeker geen mooie egale vlakte was, maar eerder een hobbelig geheel van ongelijk liggende zerken en plavuizen. Jaarlijks werden tientallen malen zerken of plavuizen gelicht en graven geopend. Door de vele bijzettingen in de kerk, slopen de graven niet allemaal evengoed meer en de geur van verrotting moet soms ondraaglijk zijn geweest, terecht dat men sprak over 'rijke stinkerds'. In de taakomschrijving van de koster stond dat men 's morgens vroeg als eerste de deuren van de kerk tegen elkaar open moest zetten.

Op de gravenkaart uit 1681 is in de zuidmuur een deur ingetekend als 'Doodt Graevers Duerken'. Deze deur gaf voor de restauratie in 1890 toegang tot het huisje van de kosterknecht/doodgraversknecht. Nog steeds is de positie van dit deurtje te zien in de Walburgiskerk.

Voorbeeld van recycling in de Vier Maarschalkenkapel. Op één zerk vind je drie verschillende gebruikers in drie verschillende stijlen terug. 16e eeuw: Willem Bunnick († 1553), 17e eeuw: Anna Aetsaeck († 1615), begin 18e eeuw: Frederick van Landeren.

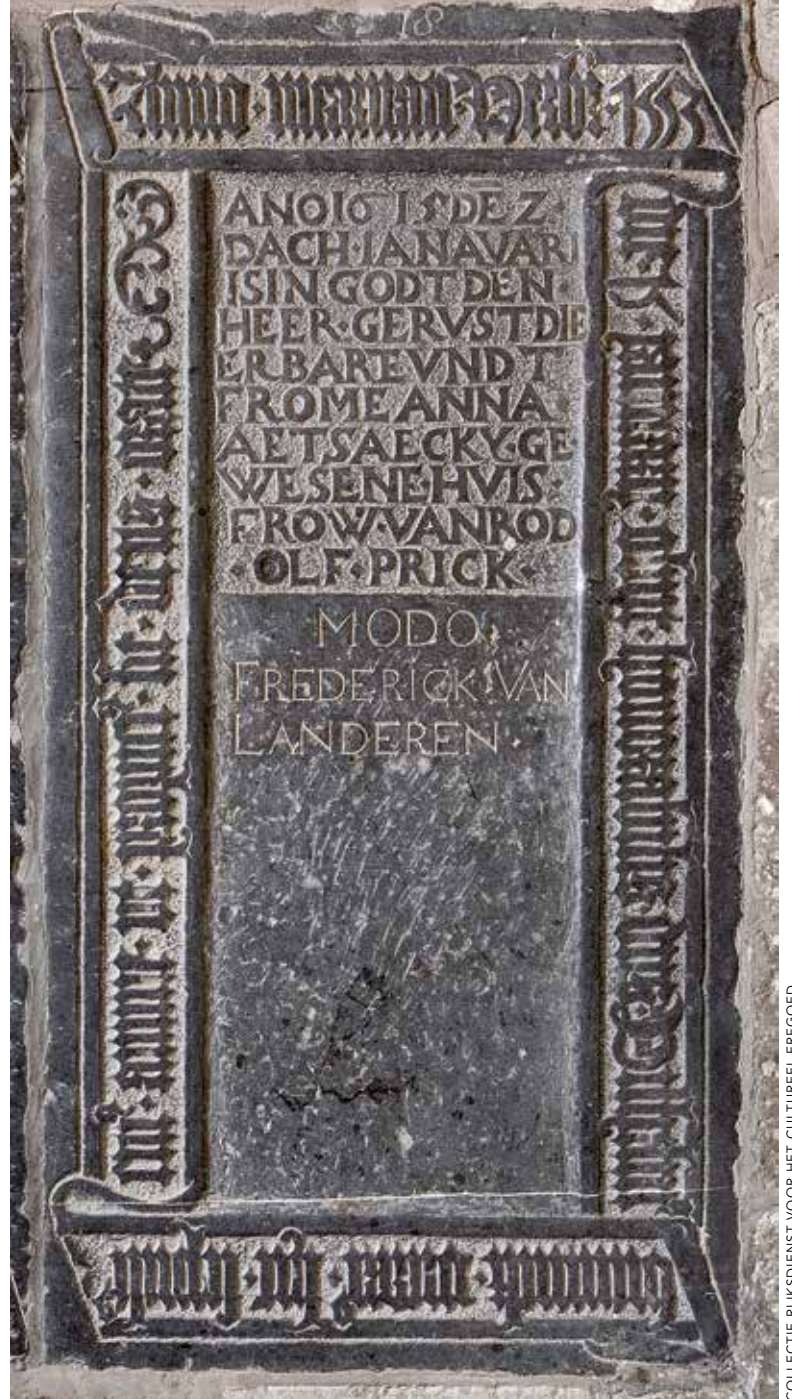
Maar ook hoge waterstand van de IJssel zorgde voor problemen in de kerk. Een citaat uit de rekeningen van kerkmeester Berner uit 1571: “Op sondach Oculi (3^e zondag in de veertigdagentijd) geloint meister Albert Steenmetzeler drie daege, ende Johan Doetgrever zes daege, 's dachs 5 stuiver Brabants, die die sarcken hedden helpen opheven, die versoncken weren doer groete waeter dat op twee vyngerbret schyr soe hoege was als 't floor van der kercke bij was.”

De kerkmeesters waren verantwoordelijk voor het ordentelijk openen en sluiten van de graven en het onderhoud van de vloer. Zij delegeerden die taken aan de doodgraver van de kerk. Deze kreeg de opdracht binnen en buiten de kerk nieuwe graven te maken, grafstenen te plaatsen of te repareren, gebroken plavuizen te vervangen en ingezakte zerken op te hogen. In Zutphen had de doodgraver geen vaste aanstelling, maar declareerde zijn gemaakte uren bij de kerkmeester. Zo kreeg Johan Doetgrever in 1572 “13 ½ stuiver Brabants” van kerkmeester Herman Berner voor “4½ dag werk” aan de vloer van de Walburgiskerk. Uit de specificatie van de betalingen blijkt dat zijn taakomschrijving vrij breed was: “in die kerke spinnewoebben afkeren”, in de winter “snee van den karcken werpen” en “met Pinxteren die karcke en Liberie met den langen bessem schoon keeren”.

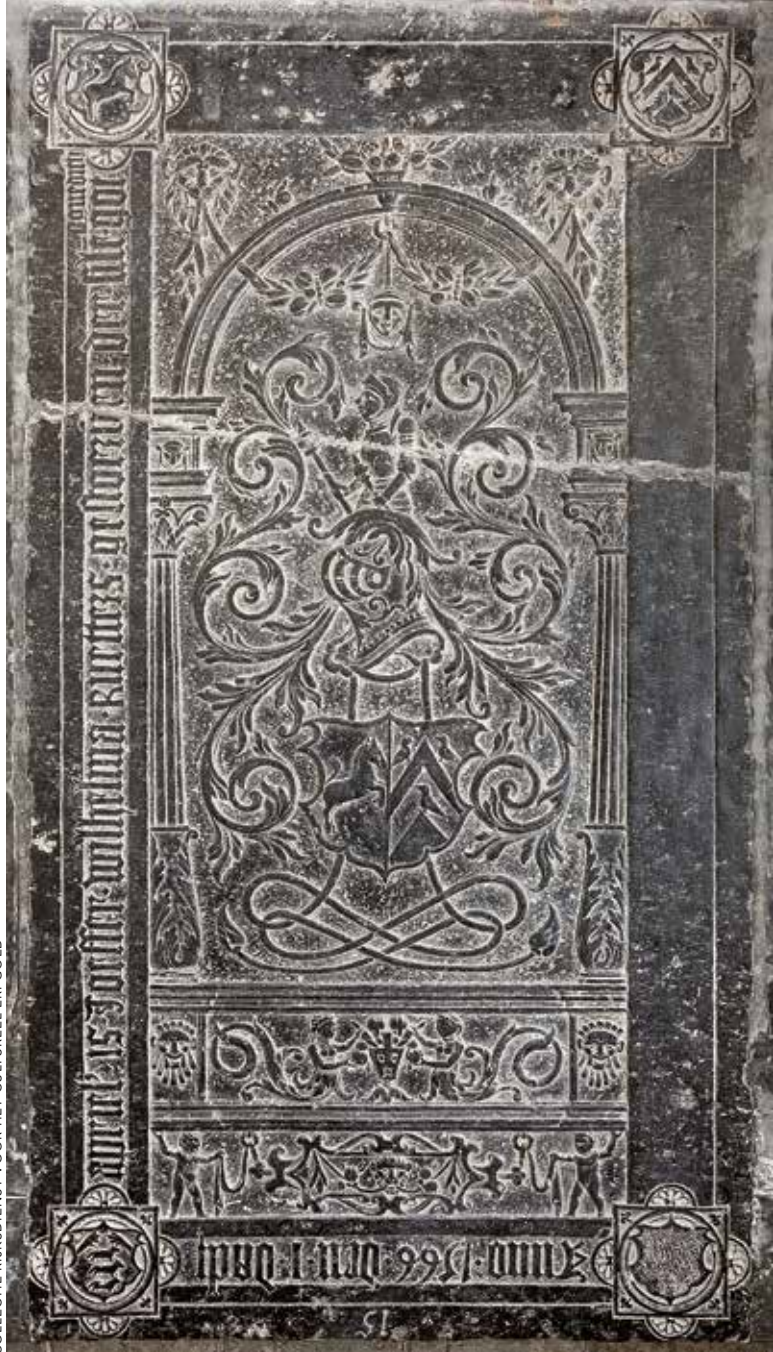
Maar hij had waarschijnlijk nog andere kwaliteiten: in september 1575 betaalde kerkmeester van Thyll het verschuldigde loon van Johan aan zijn vrouw “alsden den dootgrever gevangen sat”. Sterker nog, op 24 september van dat jaar werd hij terechtgesteld. Voor welk vergrijp blijft onduidelijk. Kort daarna komt er een nieuw persoon in het kasboek voor: “Garrit die dootgrever”.

Verlopen grafrechten

Wanbetaling en slecht onderhoud van de graven door de erfgenamen blijken een wijd verspreid probleem voor de kerkmeesters in het hele land

te zijn geweest. Erfgenamen waren lang niet altijd bereid om voor het graf en het onderhoud te blijven betalen. Zeker als er al enige tijd verstreken was of wanneer de familiebetrekkingen niet al te hartelijk waren geweest. Wanneer er niet meer voor een graf betaald werd, vervielen particuliere graven met de daarop liggende zerk aan de kerk. Dit betekende niet dat de zerk dan werd verwijderd. Wanneer die in goede staat was, werd de zerk soms omgedraaid, soms verkocht, maar meestal hadden de kerkmeesters geen reden om de steen te laten lichten en het gat in de

Een typische wapenzerk uit de 16^e eeuw in de Michaelkapel van Wilhelmina Kreynck. Er was op het randschrift nog voldoende ruimte voor haar echtgenoot Hendrick Ruiters (Ruyter of Ruetters), maar die heeft kennelijk elders een onderkomen gevonden. Beiden zijn in het alliantiewapen in het midden vertegenwoordigd. In de hoeken aan de linkerkant de wapens van de schoonouders en aan de rechterkant die van haar ouders.

eeuwse decoratie en heraldische kentekens.

De grootste schade aan de afbeeldingen werd aangericht in de Bataafse en Franse tijd. Eind 18e eeuw werden veel familiewapens op de zerken uitgehakt op bevel van hogerhand. In dit geval de Provisionele Representanten van het Volk van Gelderland (ingesteld in 1795), het hoogste bestuursorgaan, later opgevolgd door de Nationale Vergadering. Eén van de ingrijpende besluiten van dit orgaan was de afschaffing van de eerste stand: de ridderschap.

Later zijn door oorlogsgeweld (1945), instortingen, torenbrand (1948) diverse zerken vernield en verwijderd. Met name in de noordwest hoek van de Walburgiskerk ontstond de grootste schade. Zo ontbreken er vijftien zerken die oorspronkelijk onder het torengewelf en op de plaats van de huidige balie lagen en nog door Muschart beschreven zijn.

Niet alleen zijn veel zerken verdwenen, maar ze liggen meestal ook niet meer op de oorspronkelijke plek. Bij restauraties zijn veel zerken verplaatst en vaak ook niet meer in de oorspronkelijke oriëntatie teruggelegd.

Stijlen

Van de 250 zerken in de Walburgiskerk zijn er zeker 145 afkomstig uit de 16e en 17e eeuw toen grafzerken in de mode kwamen. Hét type zerk in de 16e eeuw is de steen waarop de inscriptie rondom is aangebracht in een tekstband met gotische letters in het Latijn, onderbroken door vierpassen, terwijl op het middenveld een grote vierpas is te zien met daarin een klassiek wapenschild dat met een lint is opgehangen aan een vierpas of een boomstronk. De letters worden in deze periode niet ingehakt maar de ruimte tussen de letters werd weggehakt.

De 17^e eeuw is de bloeiperiode van de wapen-

vloer te dichten met dure nieuwe plavuizen.

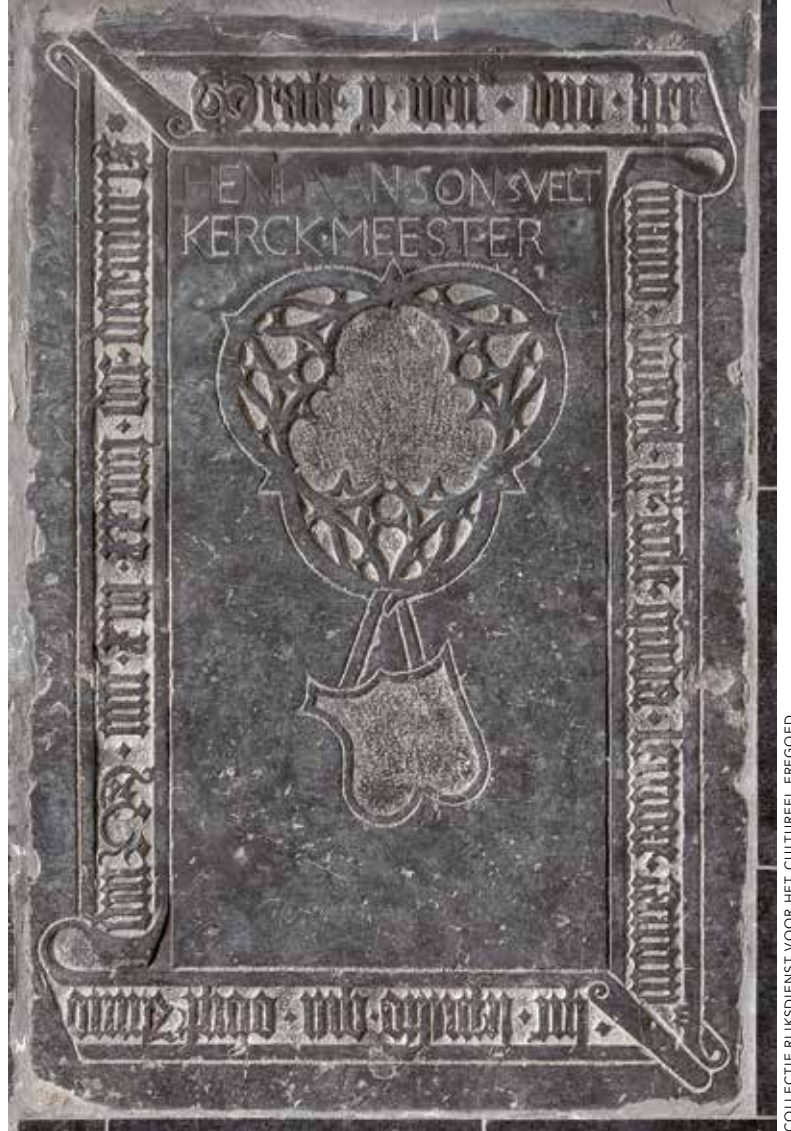
Na de reformatie nam vanaf de tweede helft van de 17e eeuw de vraag naar particuliere graven sterk af. Veel zerken, die allang geen eigenaar meer hadden, bleven in de kerk liggen en vaak lieten ook nieuwe eigenaren de oude zerken gewoon op hun graf liggen, soms met, soms zonder toevoeging van hun eigen naam. Kortom: de zerken werden gerecycled. Veel 16^e-eeuwse zerken zijn in de 17^e en 18^e eeuw hergebruikt, soms door latere generaties van de dezelfde familie, soms ook door geheel andere families. Dit leidde niet zelden tot verminking van de middel-

zerken. Onder invloed van renaissance en barok kwamen er grote beeldvullende voorstellingen van wapens, met helmen en dekkleden. De expliciete nadruk op de familiewapens getuigt van het steeds grotere bewustzijn van het individu en van het belang van de familie. De gotische letters maken plaats voor humanistische lettertypes. Naast belangrijke Zutphense regentenfamilies die in de kerk onder zerken en in grafkelders begraven worden (Schimmelpenninck, Van Der Capellen, Valck, Op ten Noort en Kreyneck) zien we namen van belangrijke kerkelijke en wereldlijke gezagsdragers (kerkmeesters, burgemeesters, rechters).

Vanaf het einde van de 17^e eeuw wordt de populariteit van de grafzerk als funeraire uitingsvorm minder. Langzaam maar zeker worden de zerken eenvoudiger. In plaats van wapens komen er inscripties op de zerken, meestal niet meer dan een bezitsaanduiding van het graf en een sterfdatum. Volgens goede protestantse traditie maakten afbeeldingen plaats voor het woord. Vaak kocht men geen nieuwe steen maar werd de steen die al op het graf lag hergebruikt. Nieuwe namen werden ingehakt terwijl de tekstband van de vorige bewoner gewoonlijk intact bleef. Zo zijn vele 16^e en 17^e-eeuwse zerken (hoewel niet in oorspronkelijke staat) toch bewaard gebleven.

Overgangstijd

Samen met de vele altaren, relieken en afbeeldingen van heiligen, vormden de grafzerken vóór de reformatie een integraal onderdeel van de belevingswereld van de leden van de geloofsgemeenschap. Grafzerken markeerden de plaats waar de overleden gelovigen hun laatste rustplaats hadden gevonden en waar voor hun zielenheil kon worden gebeden. De zogenaamde zielenmissen op de jaardagen, zorgden voor een levendige functioneren en beleven van de grafmonumenten en zerken in de dagelijkse praktijk van een kerk. Nogal wat inscripties op de middeleeuwse grafzerken eindigen met de tekst: "bidt voor de ziel van". De gelovigen konden zo invloed uitoefenen (door gebed, giften en goede werken) op de duur van het verblijf van de overledene in het vagevuur.

COLLECTIE RIJKSDIENST VOOR HET CULTUREEL ERFGOED

Toen de stad in 1591 formeel overging naar het nieuwe geloof, veranderde de manier waarop men met dood en begraven omging. Voor de funeraire gebruiken van de katholieke Zutphenaren (nog steeds de grootste bevolkingsgroep in de stad), had dit grote consequenties. De gereformeerden keken fundamenteel anders tegen de dood aan. De dodenmis had voor de reformatoren geen enkele waarde en dit betekende een ont-ritualisering van de begrafenis tot een eerbiedig, maar eenvoudige ter aarde bestelling. De begrafenis werd heilzaam geacht voor de levenden, die daarin een oproep konden zien om zelf deugdzaam en voorbeeldig te leven. De begrafenis werd minder beleefd als ritueel van een gemeenschap van levende en dode gelovigen. Het bidden voor de overledene en de bemiddeling via heiligen was voor de protestanten een absoluut nutteloze zaak en de tekst "bidt voor de ziel

Je bent kerkmeester, je heet Hendrik van Sonsveld, je koopt uit zuinigheid een bestaande grafzerk en je laat je naam op de steen graveren. Deze Hendrik overlijdt in 1731. Zou hij geweten hebben welke tekst boven zijn hoofd staat? Vertaald uit het Latijn: "Bidt voor de zeer eerbiedwaardige heer Herman Boegel, oudste kanunnik van deze kerk hier begraven, die stierf in het jaar des Heren 1513"

van” verdween voorgoed uit de inscripties op grafzerken.

Na 1591 was er in Zutphen sprake van een overgangstijd. Een opmerkelijk voorbeeld van tolerantie en de wijze waarop de reformatie in Zutphen vorm kreeg, is het graf van Peter van der Vecht. Hij was kanunnik en de laatste deken van het kapittel van de Walburgiskerk. Hij overleed in 1597, zes jaar nadat de stad door prins Maurits was ingenomen en de hervorming definitief werd ingevoerd. Hij werd begraven in zijn eigen kerk die inmiddels ontdaan was van alle kenmerken van de katholieke eredienst en kreeg een grafschrift volgens de katholieke traditie. Kennelijk was hij een gerespecteerd man.

Ordinair vandalisme, slim hergebruik of een tweede Beeldenstorm? Onder deze zerk werd in 1548 de eerwaarde en gerespecteerde heer Riquini van Voorst begraven. De tekstband meldt: “bidt opdat zijn ziel in vrede ruste”. Die vrede werd abrupt verstoord toen hij begin 19e eeuw inwoning kreeg van Johan Rabo van Keppel. Die maakte op ruwe wijze ruimte vrij op de zerk om zijn naam te vereeuwigen.

De Walburgiskerk (en het omliggende kerkhof) bleef ook na de overgang nog steeds dé openbare begraafplaats voor veel mensen die binnen de grenzen van de oude katholieke parochie woonden, ongeacht zijn of haar kerkelijke voorkeur. Veel katholieken bleven hun doden dan ook op het kerkhof en soms ook in de kerk begraven. Die locaties mochten dan wel ontwijd zijn, maar een schepje gewijde aarde in de lijk-kist deed in dat opzicht wonderen. Z

Literatuur

- P. Bitter, ‘Graven en begraven’ Archeologie en geschiedenis van de Grote Kerk van Alkmaar, Universiteit van Amsterdam, 2002.
- R.T. Muschart, ‘Grafzerken, grafmonumenten en memoriesteenen in de Grote of Sint-Walburgiskerk te Zutphen’ *Genre XL* (1934) pagina 174 e.v.
- Gaëlle Rochtus, *Sociale differentiatie in middeleeuwse en post-middeleeuwse graven* (Doctoraal scriptie) Universiteit Gent 2015.
- Harry Tummers, ‘De grafzerken van de St.Jan te ’s-Hertogenbosch’, Wolfaert uitgevers 2010.

Bronnen

Regionaal Archief Zutphen:

- NL-ZuRAZ, nr. 0062, inv.nr. 2395, Kerkvoogdij Hervormde Gemeente Zutphen (gravenkaart Walburgiskerk uit 1681). Met transcripties van H. Demoed.
- NL-ZuRAZ, nr. 0062, inv.nr. 1431, Kerkvoogdij Hervormde Gemeente Zutphen, (Grafregister bijgehouden tussen ca. 1721 en 1830).
- NL-ZuRAZ, nr. 0062, inv.nr. 71, Kerkvoogdij Hervormde Gemeente Zutphen, (Memorij en Resolctie Boek van de kerkmeesters ca. 1728 en 1808).
- NL-ZuRAZ, inv.nr. 301 t/m 306, *rekeningen van de Kerkmeesters van de Hervormde Gemeente Zutphen 1570-1590* (transcripties en hulpbestanden bij de transcripties uit 2008 o.l.v. Sjoerd Galema).

Noot

- 1 Zie R.T. Muschart, p. 174 e.v.